

Türkçülük Tarihinde Ahmet Ağaoğlu Fenomeni

Nesib NESİBLİ*

Yetmiş yıllık Ahmet Ağaoğlu ömrü (1969-1939), Azerbaycan'ın ve Türkiye'nin keşmekeşli ve dramatik tarihine denk geldi; bu dramatizm O'nun hayatına da yansdı. Çünkü bu siyasî sürecin tam ortasında yer aldı.

Ağaoğlu'nun kişiliği bazı çağdaşları tarafından tartışıldı; çılgın, tahammülsüz karakterini kabullenemeyen devlet büyükleri bazen kızdılar. Ağaoğlu'nun sayısız eserlerindeki çarpıcı fikirler de tartışmaları tetikledi. Fakat O'nun devasa enerjisini, gururunu ve dimağını çağdaşları kabul ettiler.

Ölümünden 80 yıl geçti. O kadar zengin miras bıraktı ki ister Türkiye'de isterse de Azerbaycan'da bu mirası derleyip toplamak kimseye kismet olmadı. Günümüzle sesleşen, günümüzün problemlerine ışık tutan onlarca eseri hâlen okuyucusunu beklemektedir. İlk kez, ölümünden 80 yıl geçtikten sonra O'nun adı bu yıl resmi devlet kararı ile anılmaktadır. Acaba Ağaoğlu'nun ruhu bundan sevinir mi, yoksa bu geçkalmış karara isyan mı çıkarırdı? Bu da tartışılabilir.

Genç Ağaoğlu İçin Milliyetçilik Nedir?

Sorbonne öğrencisi genç Ahmet Ağayev (Ağaoğlu) ilk makalelerinde İran-cıdır, İran/Pers değerlerini savunur. Paris yıllarında genç öğrenciyi Fransızlardan üç kişi – Fars dili ve tarihi profesörü James Darmesteter, *La Nouvelle Revue* dergisinin editörü Juliette Adam, ünlü filozof ve araştırmacı Ernest Renan - etkilemiştir.¹ Özellikle Ernest Renan'ın dinler tarihi hakkındaki eserleri genç Ahmet Bey'in protesto ruhunu tetiklemiştir. Çok sayıdaki eserlerinde Renan, dinler tarihinde Semit (Yahudi ve Araplar) ve Arya (Hint-Avrupalılar) ırklarının rolünü karşılaştırarak Semitlerin din tarihine katkılarını sert bir dille eleştirmişti. Renan'a göre, İslam, ilerlemeyi engelleyen, gelişime yer bırakmayan bir dindir. Renan'ın dinler tarihi ve onun toplum hayatındaki ro-

* Prof. Dr., Ankara Üniversitesi, Dil Tarih Coğrafya Fakültesi

¹ A. Holly Shissler, *Between Two Empires. Ahmet Ağaoğlu and the New Turkey*, London & New York: I.B. Tauris Publishers, 2002, p. 64-81.

lüne ilişkin temel tezlerini takdir eden Ahmet Bey, İslam'ı savunmak için, Farsların Hint-Avrupalı olmasını ve Şiiliğin Farslar için millî din niteliği taşımasını çıkış noktası olarak kabul etmektedir. O, bu dönem Avrupa'sında, özellikle Fransa'da Fars tarihi ve kültürüne özel ilgi olduğunu da dikkate alır. Genç araştırmacı, Ortodoks İslam'dan farklı olarak, Şiiliğin gelişime meyilli, sadece Farslara özgü mezhep, hatta din olduğu tezini savunmuştur. Bu tezleri savunma amacıyla, *La Societe persane* (Fars toplumu) başlığı altında, *La Nouvelle Revue* dergisinin 1891 baskılarında yedi bölüm halinde makaleler yayınlar. Bir sonraki yıl ise, diğer bir dergide *Confession du derviche* (Dervişin itirafı) adlı makalesini yayınlamıştır. 1892'de IX. Uluslararası Şarkiyatçılar Kongresi'nde, Şiiliğin Mazdeki kökenleri konusunda bir bildiri sunuyor ve bu bildirinin yayınlanmasına karar verilir.

Daha sonrari dönemlerde Türkçülüğün tanınmış ismi olarak bilinen Ahmet Bey'in Paris yazılarında "kendi kültürü hakkında yazan bir Fars olarak kendini tanıtmaması" A.Holly Shissler'in de dikkatini çekmiştir. Genç Ahmet Bey'in bu "kimlik sorununu" araştırmacı iki olası neden ile açıklıyor. Birincisi, dini-emperyal kimlikle (Rus Müslümanı) Petersburg'u terk etmiş olan Ahmet Bey'in yetiştiği Kafkas ortamı, Fars kültürünün hâlen güçlü olduğu bir mekândı; bu kültürün de temelinde Şiilik duruyordu. İkincisi, Ortadoğu'dan gelmiş ve bir Batı başkentinin akademik çevrelerine girmiş biri olarak kendini "Arya" ırkına ait etmek belli bir değer ifade edebilirdi.²

Ahmet Bey Ağayev'in *Bizim Milletçiler* başlıklı makalesi (1903),³ hem dönemin, hem de yazarın kendisinin ideolojik ve siyasi hâleti ruhiyesini yansıtmak açısından önemlidir. Yazara göre, "Milliyetçilik kendi kendiliğinde saygıya layık, hatta muhteşem bir olaydır, çünkü halkların yaşamında bir zurettir. İnsanlığın evrim tarihinde, milliyetçiliğin dinden sonra insanın ikinci büyük aşaması olduğunu bile düşünüyorum. Milliyetçilik, tarihte en büyük kahramanlıkların nedeni olmuş, yine de olacaktır. O olmadan, birçok halk yabancıların zulmü altında inlemeli olacaktı ve onun sayesinde hâlâ birçoğu gereken çıkış yolunu bulacaktır... Gerçek, dürüst, sonuna kadar kendine sadık milliyetçi, kendininkini savunurken, başkasına yapılan herhangi bir zulmü de reddetmeli." Ancak bu dönemde Rusya'daki hâkim güç azınlıklara karşı nefret püskürüyor, onları asimile etmeye çalışıyordu. Örneğin, *Novoye Vremya* dergisinin yazarı Menşikov Ermenileri, Bulgarları, Sırları ve diğer azınlıkları, İslam'ı kabul ettiremediği, dilinden vazgeçmeye zorlamadığı, bir başka değişle, asimile etmediği için Osmanlı'yı "ahmak" olarak adlandırmaktaydı. Ahmet Bey Ağayev, bu tip aşırı Rus milliyetçiliğini, modern bir terimle ifade edecek olursak şovenizmi ve ırkçılığı reddetmekteydi.

² A. g. e., p. 66

³ *Kacnuü*, 25.09.1903, N 207.

Ahmet Ağaoğlu, milliyetçiliğin gerekliliği konusunu önemsemiş, dört kısımdan oluşan *Millət və Millətçilik* başlıklı bir makale yazmış (1909), milliyetçilik hakkında kendi görüşlerini ifade etmiştir. O, “her insanın hayatında olduğu gibi her milletin hayatında da dönemler vardır” diyordu: “Bu dönemlerden geçmek zorunlu bir durumdur.” Daha sonra yazar, Avrupa ülkelerinden öğrenmenin önemli olduğunu belirtmektedir, Avrupa tarihinde milliyetçiliğin oynadığı olumlu kurucu rolünden bahsederek şöyle diyordu: “...cümle milletlerin en parlak merhaleleri, işte bu ‘milletçilik’ denen dönemlerdir! Şimdi bütün dünyayı hayrette bırakan, bütün dünyada hüküm süren, o moşeşe [parlak], o muktedir, kendi bilimleri ve sanayisiyle zirvelere yükselmiş İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya’yı bu azamete, bu ihtişama ulaştıran işte söz konusu milletçilik, işte o nasyonalizm dönemi oldu.”⁴

Ahmet Ağaoğlu bu eserinde diğer hususlarla birlikte her milliyetçiliğin pozitif olmadığı fikrinde de ısrar etmekteydi. O, Rusya’da Purişkeviç’in milliyetçiliği ile Turgenev’in milliyetçiliği arasında büyük fark olduğunu açıklıyordu. Tam da bu noktada yazar, kendi milletin ayıplarını ve başka milletlerin olumlu özelliklerini gizlemeyi ihanet saymaktaydı: “Hakiki milletçiler kendi milletini eleştirmekten, milletin ayıplarını, kusurlarını göstermekten, milletin hastalıklarını, dertlerini çıkarıp açıkça söylemekten çekinmemek bir tarafa, bunu yapmakta belki bir an bile gafil olmuyorlar. Ve ayrıca *hakiki milletçiler* (gerçek milliyetçiler) başka milletlerin arasında var olan güzel nitelikleri, güzel âdetleri, güzel binaları [yapıları?] kendi milleti için örnek kabul ederek milletini bu güzellikleri benimsemeye tahrik ve teşvik etmekten çekinmiyorlar.”⁵

Ahmet Ağaoğlu’nun ‘hakiki milletçilik’ kavramında geçmişi idealleştirmek yoktur, tam tersine o tarihi öğrenmenin ondan ders almak için gerekli olduğunu belirtmektedir. Makalelerinden birinde şunları yazmaktadır: “Gelin açık ve samimi konuşalım. Ecdatlarımız bize neyi miras koyup gitmişlerdir? Onlara ne için saygı göstermeliyiz? Kendilerinin salaklıkları ve akılsızlıkları yüzünden kentleri yağmalanmış, köyleri terk edip gittikleri için mi, kendi ecdatlarının emeği ile yaratılmış bütün hâlinde dev teşekkülleri viran koydukları için mi? Ecdatlarımıza ne için saygılı olmalıyız? Zorbalık karşısında korkup geri çekilme gelenekleri için mi, bizim güçlerimizi hâlâ da etkisizleştiren, bizi yaşama tamamen mahrum eden güçlülerin karşısında körü körüne, manasızca baş eğme huyunun nesilden nesle irsen geçmesi için mi?”⁶

⁴ Əhməd bəy Ağayev, ‘Millət və millətçilik’, *Tərəqqi*, 22 Ocak 1909, № 16, s. 2.

⁵ *Tərəqqi*, 26.01.1909, № 19, s. 2.

⁶ *Kacnuü*, 18.01.1905, № 13; Makalenin tercümesi için bkz: *Azərbaycan publisistikası antologiyası*, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, s. 304.

Adeta milliyetçilik, özellikle romantik milliyetçilik kendi soyundan olan hanedan ve devletleri idealleştirmeye meyillidir. Bu, çağdaş Türk milliyetçiliği için de aşağı yukarı geçerlidir. Ahmet Ağaoğlu birkaç eserinde bu hassas konuya temas etmiş ve bu konuyu ciddiye almış, orijinal, objektif, taktire şayan yaklaşım sergilemiştir.

Türk Âlemi'nin 2. bölümünde (1911/12) Türklerin “şarktan garba doğru gelirken birçok akvâmı ezmesi, bir çoğunun istiklâlîni, saltanatını mahvetmesini” kaydettikten sonra “bu ezilen, saltanat ve istiklâlleri mahvolan akvâmın” davranışına dikkat çeker. Fars, Türk’ün kuvve’yi bâzûsu ve cehangirliği karşısında diz çöktü. Onların kin ve nefreti Türklere ‘bedgirdar’, ‘hunhar’, ‘fitne-engiz’, ‘zalim’ sıfatları yüklemesinde kendini belirtti. Ağaoğlu için daha önemlisi Türk hanedanlarının kültürel davranışdır: “Basit, sırf göçebelik hayatına mahsus sadeliğe alışkın, atından, kılıcından, alaçığının [çadırının] keçesinden, sığırının sütünden başka bir şey bilmeyen şu mert, saf, bâkir adamların [hakim hanedanların] gözleri bittabi İran medeniyetinin parlak ve mutantan a’lâyişi [gösterişi] karşısında kamaştı... Türk dahi Fars’ın zâhiren parlak fakat hakîkatta tefessüh etmiş [çürümüş] medeniyetine öylece meclûb [tutkun] oldu.”⁷ Türk hanedanlarının Farsçaya ve Fars edebiyatına sahip çıkmaları; Fars memur kitlelerini devletin içine sokmaları sonuçta Türklüğün ve Türk kültürünün sükunette kalmasına neden oldu. *Türk Medeniyeti Tarihi* eserinde bu acayip durumu - Türk hanedanlarının hakim olmasına rağmen, Türk kitlelerinin asimilyasyona uğramasını - Ağaoğlu böyle ifade ediyor: “Mühite kapılmak, hakim ve galip olduğu halde kendisini başkalarına kaptırmak, kendi şahsiyetini unutmak yalnız Türklere mahsus bir haldir.”⁸

Ahmet Ağaoğlu, Türk hanedanları konusunu *İran ve İnkılabı* eserinde daha da genişletmiştir.⁹ Azerbaycan sorununun tarihini anlamak açısından eserde aktarılan düşünceler anahtar rolü niteliğindedir. “İran’ı bin yıllardan beri yöneten, ona bazen evrensel bir kıymet kazandıran Türklerdir” diyen Ağaoğlu, haklı olarak “İran’ın son bin senelik tarihini gerçekte ve doğrudan doğruya Türk tarihinin bir bölümü” olarak görüyor.¹⁰ İran coğrafyasına hükmetmiş Türk hanedanlarının davranışını analiz (ve eleştiri) eden müellif yazıyor ki: “...Türkler başka yerlerde gösterdikleri zayıflığı burada da göstermişlerdir. Fîilen ve maddeten hâkim oldukları halde manevi hâkimiyetlerini kurmakta

⁷ Ahmed Ağayef, *Türk Âlemi* – 2, *Türk Yurdu*, sayı 1, yıl 1, s. 30.

⁸ Ahmed Ağayef, *Türk Medeniyet Tarihi*, *Türk Yurdu*, cilt 4 (1329), s. 533-535.

⁹ Ahmed Ağaoğlu, *İran ve İnkılabı*, Ankara, 1941. Bu tamamlanmamış eser, muhtemelen 20. yılların başlarında yazılmış, ilk kez 1941 yılında oğlu Samet Ağaoğlu tarafından İstanbul’da basılmıştır. Üzerinden 68 yıl geçtikten sonra bu değerli kitap Bakü’de de yayımlanmıştır. Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, Azərbaycan Türkçəsinə uyğunlaşdıranı Almaz Həsənzadə, Bakı: Azər nəşr, 2009.

¹⁰ Əhməd Ağaoğlu, *İran və inqilabı*, s. 27-28.

kusur göstermişlerdir. Hükümet, ordu, ticaret, ziraat ve hatta edebiyat ellerinde iken kimliklerinin [milliyetlerinin] en canlı ve süreklilik taşıyan amili [unsuru] olan dilleri[ni] kabul ettirmemişler. Tersine, başkalarının dillerini devlet dili olarak kabul etmişler ve sahibi oldukları devlete Türk devleti de-dirtmeye önem vermemişlerdir. Bu suretle devlet millileşmek yeteneğini kaybetmiştir.”¹¹ Türk hanedanları Türk dilini kendi aralarında, sarayda, orduda, Türk kitleleri arasında kullanmışlardır. “Fakat resmi dil Farsça olduğu için okullarda, idarelerde, yazışma ve görüşmelerde yaygınlaştığı için devlet fiilen Türk olduğu halde, manen yabancı kalmıştır.” Yazarın sonraki düşünceleri çok ilginç, daha doğrusu metodolojik öneme sahiptir: Böylece “Türk karşıtı ulusal akımlara elverişli kanallar bırakılmıştır. Nitekim bugün [1920’lerin başlarında] İran’da bu gibi kanalların kullanıldığını gözlemlemekteyiz.”¹²

Ahmet Ağaoğlu bu durumun nedenlerini Türk hanedanlarının milli bilince sahip olmayıp, aşiret birliğine bağlı kalmalarıyla açıklıyor. Türk hanedanları döneminde Fars diline olan özel ilgi, Fars edebiyatını yükseltmiştir. Farsça düşünce ve edebi cereyanlar Türk hanedanları döneminde meydana çıkmıştır: “Doğu’nun tüm tarihi şunu ispatlıyor ki; eğer Türk sülalelerinde milli bilinç olsaydı, tüm bu akımlar Türkçe olacaktı ve bu suretle Türk kültürü millileşerek tüm Doğu’ya hâkim olacaktı.”¹³ Ağaoğlu, Ali Şir Nevai örneğinde “Türk lisanının böyle bir kültürü taşıma ve besleme yeteneğine sahip” olduğunu kaydetmiştir. Ağaoğlu’ya göre, Türk hanedanlarının İran coğrafyasında kurduğu devletlerin genel özelliği şunlardır: 1. Devletin millileşmemesi; 2. Devletin kabile konfederasyonu şeklinde kalması; 3. Devletin yabancı unsurların manevi ve bozucu etkisine maruz kalması.¹⁴

Ağaoğlu’nun Türk Dünyasına Bakışı

1909 yılının ortalarında İstanbul’a gelen Ahmet Bey Ağayev, burada yetenek ve enerjisini kullanmak için uygun bir ortam buldu. O, milletvekilliğinin yanı sıra aktif olarak Türkiye’nin ideolojik-siyasi hayatına dâhil olmuş; “Türk Yurdu Cemiyeti” ve “*Türk Yurdu*” dergisinin, daha sonra Türk Ocakları’nın kurucularından biri olmuştur. İstanbul gazetelerinde düzenli olarak onlarca makalesi yayımlanan, gazetelerin birinde (*Tercüman-i Hakikat*) de editörlük yapan Ahmet Ağaoğlu (Ağayev), etkin örgütlenme dönemini yaşayan Türkçülüğün liderlerinden biri haline dönüşmüştür.

¹¹ A.g.e., s. 28.

¹² A.g.e.

¹³ A.g.e., s. 29.

¹⁴ A.g.e., s. 30.

Bu dönemde O, genel Türk tarihi ve çağdaş yaşamı hakkında bir takım kavramsal makaleler yazmıştır. Bunlardan halen Azerbaycan’da ve Türkiye’de yeterince bilinmeyen ve önemsenmeyen bir eseri örnek alalım; *Türk Yurdu* dergisinin sekizinci sayısında (1, 2, 3, 5, 7, 10, 14, 18) basılan *Türk Âlemi* adlı geniş makalesi özellikle dikkat çekmektedir.

Bu analitik eserde müellif (yazar), Türk dünyası coğrafyasını betimler, Türklerin geniş arazide meskûn olduğunu tespit eder. “Şu âlem, mesâfenin genişliğince Avrupa ve Amerika’dan muazzam, aded-i nüfusça yetmiş-seksen milyon ahâlîyi hâvîdir. Fakat şu âlem son zamanlara kadar vâsi olduğu miktarda perîşân ve azamati derecesinde kendisinden gâfil ve bî-haber idi. Ec-zâ-yı muhtalifesi yek-diğerini tanımaz, kendi aralarında maddi ve manevi bir râbitanın husûlünden âciz ve muattal idi!”¹⁵ Ağaoğlu, bu ‘perişan’ durumu, ayrılığı şu nedenlerle izah etmektedir; Türkler arasında mezhep farkı, siyasi bölünmüşlük ve ortama aşırı bağlılık, milli bilincin yokluğu.

Ağaoğlu, 20. yy başlarında Türklerin durumunu belirleyen özelliklerden biri üzerinde hususi olarak durur. Türklerin dinine bağlı olmalarını olumlu değerlendirir, fakat ‘bu fâziletinde müfrit olması’ çeşitli problemlerin yaranmasına neden olur. Bu problemler sırasında Türkler arasında siyasi münakaşa ve mücadelenin şiddetli olmasıdır; ‘müessis [kurucu] ve mübeşşirleri [müjdeleyenleri] olmadıkları halde’ katıldıkları siyasi hareketlerde ‘en ziyade mücahide eden [din düşmanına karşı koyan] ve kurban verenlerin’ işte bu Türklerin kendileridir.

Türk dünyasından bahseden Ahmet Ağaoğlu, eserinde İran Türkleri konusuna da temas etmiştir. Ağaoğlu, eserin bir bölümünde Türklerin İran tarihindeki rolü hakkında şöyle yazıyor: “Türk kadar temessüle (asimilasyon), şerait-i mühiyyeye tabiyyet etmeğe meyyal [temayül gösteren] bir kavim yoktur. Türk, muhitinin esiridir; o kadar ki kendini, kendi şeref-i kavmiyyesini, haysiyyet-i tarihiyyesini, edebiyat, lisan ve hatta an’anat-i milliyesini bile unutuvermeye hazırdır; şu hakikati bütün tarihimiz bütün safahatı ile ispat ediyor: Türkler İran medeniyetinin amil ve sani’i [kurucusu] oldukları halde adat-i kavmiyye ve lisan-i millilerini unutarak tüm kalpleri ile Fars adat ve lisanına kapıldılar.”¹⁶

Türk Âlemi’nden bahsederken burada yer almış önemli bir hususu ihmal etmek doğru olmaz. Müellif, eserin 5. bölümünde dönemin Türkçülük akınının mahiyetini yansıtan bir fıkri savunur: “...biz ‘İslamiyet’ veyahut ‘Türklük’ tabirlerini kullanmakla şu kelimelerin ifade edebilecekleri mânâ-yı siyasiyi katiyen nazar-ı itibara almıyoruz. Zira biz, Müslümanların veyahut Türklerin

¹⁵ Ahmed Agayef, ‘Türk âlemi-1’, *Türk Yurdu*, sayı 1, yıl 1, 30 Kasım 1911, s. 16.

¹⁶ A.g.e., s. 16-17.

ittihat ve ittifâk ederek siyâsî bir kütle-i vâhîde teşkil edecekleri hülyasına düşenlerden değiliz... ‘Türklük cereyanı’ dediğimizde dahi Türklere mahsus yani Türk rengi ile renklenmiş, Türk ruhu ile ruhlanmış, Türk boyuna, Türk tarz-ı maîşetine göre biçilmiş tesis edilmiş bir medeniyeti nazara alıyoruz.”¹⁷ Burada kilit söz *hülya*’dır. Bu zaman Osmanlı’da hiç kimse Türk birliği hakkında ciddi bir araştırma yapmamış nüfus, iktisat, kültür, din ve inançlar ile ilgili birliğin faydası ve yapılabilirliğine dair çalışmalar olmamıştır. Bunu İngiliz müsteşriklerinden birisi de meşhur ‘Turan’ raporunda tespit etmiştir.¹⁸ Hâlbuki *Türk Âlemi*’nin baskısından 5-6 yıl sonra Türk Birliği fikri siyasi gündeme girdi (1918’de Osmanlı Devleti-Azerbaycan Cumhuriyeti ilişkileri), siyasi fikir ise bu gelişmeye hazır olmadığını ispatladı.

Ağaoğlu Yaratıcılığında Milliyetçilik-Çağdaşçılık İkilemi

Azerbaycan tarihinde modernizmle milliyetçiliğin zıt akımlar olarak teklakki edildiği dönemler olmuştur. Klasik örneklerden birisi 20. yy başlarında Türk aydınlarının İran’ın moderleşmesini Türk milliyetçiliğine karşı koymalarıdır. Ya başka bir örnek. 20.yy’ın sonlarında, 1991 arifesi ve sonrasında Kuzey Azerbaycan’da kendini liberal olarak tanımlayanların milliyetçiliği gericilik belirtisi olarak görmeleri ve çağdaşlıkla ilgisi olmadığını iddia etmesidir. Ahmet Ağaoğlu sağ olsaydı bu durumu nasıl tanımlardı? Diger ifadeyle, Ağaoğlu vizyonunda ülkenin çağdaşlaşması Türkçülüğe aykırı mı, ya da onlar bir birini tamamlayan değerler mi?

Ahmet Ağayev (Ağaoğlu) adigeçen *Türk Âlemi* eserinde bu meseleye aydınlık getirmiştir. Büyük Fransız İnkılabı’ndan sonra Avrupa’da milliyet düşüncesinin egemen olduğu ve 19. yy’ın, Avrupa’da milliyet/kavmiyet asrı olduğunu saptamıştır. Avrupa’nın sonraki gelişmesi işte bu düşüncenin - milliyetçiliğin eseri olarak meydana çıkmıştır. Bu saptamasında nettir: “Şimdiki Avrupa terakkiyat-ı siyâsiyesini, teşkilat-ı kavmiyesini, hey’et-i milliesini şu cereyana medyundur [borçludur]; Almanya’nın teşekkülü, İtalya’nın ihyası, Balkan akvamının kesb-i istiklali, İslav ittihadı, Cermen ittihadı, Latin ittihadı hareketinin menşe ve mebdeleri [kaynağı] işbu cereyanda aranmak lazım gelir.”¹⁹

‘Firenk Ahmet’e göre Batı medeniyetinin ‘üstünlük ve galebesini kabul ve itiraf ediyor’ isek, onu bütün olarak almalıyız.²⁰ Ahmet Ağaoğlu izah ediyor:

¹⁷ A.g.e., s. 111.

¹⁸ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, s. 106.

¹⁹ Ahmed Ağayev, ‘Türk âlemi-4’, *Türk Yurdu*, Sayı 5, s. 81.

²⁰ Belli olduğu üzere, Ali Hüseyinzade-Turan meşhur üçlü düsturunu 1905’de ‘Türk kanlı, İslam imanlı, Firenk kiyafetli olalım!’ şeklinde formüle etmiştir. Az sonra bu düsturun son kısmına değişiklik getir-

“... o galebeyi yalnız ilim ve fenne ve hatta bazı siyasi ve içtimai teşkilata bağlamamalıyız, medeniyetin bütününe, zihniyetine, görüş tarzına, ruhuna, kafasına, dimağına, kalbine bağlamalıyız. Batı hayatı bütünüyle bizim hayatımızın bütününe galebe çalmıştır. Bundan dolayı kurtulmak, yaşamak, varlığımızı devam ettirmek istiyorsak, hayatımızın bütünüyle -yalnız elbiselerimiz ve bazı müesseselerimizle değil- kafamız, kalbimiz, görüş tarzımız, zihniyetimiz ile de ona uymalıyız. Bunun dışında kurtuluş yoktur.”²¹

Bu yaklaşım çoğu çağdaşların ve sonraki araştırmacıların soru, sorgulama ve ittihamlarına neden olmuştur. Bugün bile ‘çağdaşlaşmak’, ‘Avrupalaşmak’, ‘modernleşmek’, ‘batılılaşmak’ gibi değişik adlarla meşhur olan bu konu, tartışılan konular sırasındadır. Hatta Cemil Meriç bu yaklaşımına göre Ağaoğlu’nu kabaca ‘rezil Batıcı’ olarak nitelendirmeyi reva görmüştür. Aynı eserde Ağaoğlu meseleye aydınlık getirmektedir. Ağaoğlu, ‘dıştan ve içten bütün varlığımızla başkalarına uymak istersek, milli şahsiyetimizi [özelliklerimizi] kaybetme tehlikesine uğramaz mıyız?’ diye kendisi soruyor. Sorunu yanıtlarken önce milli değerler zamanla değişebilir deyerek birkaç milletin tecrübesinden örnekler sunuyor. Fikrinin devamı olarak “her maddi vücudun bir şahsiyeti [özelligi] vardır” diyor. “Millet varlığı ile bile, bir şahsiyet taşır. Diğer milletlerden mutlak surette ayrılır.” Aynı ırka ve medeniyete mansup olan milletler arasında şekilce ne kadar fark vardır. “Aslı bir, ama şekiller çok ... Ve işte şu şekil çokluğu, şu özellik milli şahsiyettir, özlük [mahiyet] denilen şey bundan ibarettir.”²²

Ahmet Ağaoğlu Batı hayat tarzını [‘medeniyetini’] örnek alır. Batı’nın düşünce sistemleri, bilim yöntemleri, çalışma anlayışı ve benzeri özelliklerinin benimsenmesini önerir. Bununla birlikte Batı’nın dış politikası, özellikle İslam ve Türk dünyasına yönelik emperyalist amelleri Ağaoğlu’nun keskin eleştirisine hedef olmuştur. Özellikle harp yıllarında ‘dış düşmanlar’ konusu onun yazılarında ağırlık kazanmaktadır. 1912-16 arasında 800 yazısının 360’ı Avrupalı güçler aleyhinedir.²³

Ağaoğlu Yaratıcılığında Milliyetçilik-İslamcılık İkilemi

Aynı *Türk Âlemi* eserinde milliyetçilikle din arasında münasebete de aydınlık getirilmiştir. Müellif, Türk âleminde iki büyük akımın – İslamiyet ve Türk-lük- egemen olmasını saptayarak, onların “bazen birleşerek bazen ayrılarak,

miş, ‘Türk kanlı, İslam imanlı, Firenk düşünceli ve kıyafetli olalım!’ şekiline sokmuştur. Bu değişiklik kalem ve akide dostu Ahmet Ağayev’in (Ağaoğlu’nun) ısrarı ile olabilir.

²¹ Ahmet Ağaoğlu, *Üç Medeniyet*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2013, s. 25.

²² A.g.e., s. 26.

²³ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 165.

bazen imtizac [uygunluk] ve bazen de müsademe [çatışma] ederek aynı saha üzerinde yürümektedir... aynı noktaya doğru yürümekte olan şu iki cereyan hadimleri arasında bazen su-i tefehhümler, ihtilaflar zuhuru nâdir değildir. Acaba bu ihtilaflar bertaraf edilemez mi?” diye soruyor.²⁴

En önemli fikir ihtilaflarından biri İslamiyet cereyanı taraftarlarının kavmiyet/milliyet hakkında düşüncesinden kaynaklanmaktadır. İslamcılar ‘bir ümumi İslam medeniyetinin tesisinde’, ümmetin bütünlüğünün sağlanmasında milliyetçiliği bölücü bir amil telakki etmekte. Ahmed Ağaoğlu, bu yersiz ittiham karşısında İslamiyyet’in ‘kavmiyet ve cinsiyet [milliyet] hisselerini ve temayüllerini tamamıyla def ve izade edemediği’ olgusundan hareketle, aynı dine mensup Araplarla Farslar arasındaki tarihi zıtlıklara ait örnekler vermektedir. Şair Firdavsi’nin, “*Şahnam*”sinde Arapları aşağılayan meşhur ve meşum beyti çarpıcı örnektir. Diğer bir örnek milli dillerin içtimai işlerde, hakeza dini hayatta işledilmesinin zaruri olmasıdır.

Türk Âlemi’nin diğer 6. kısmında meseleye bir diğer yandan bakılır: “Ya kavmiyet cereyanı ve cinsiyet [milli] hissiyatı dine, İslamiyet’e karşı bir şekli-zıddıyyet alırsa?” Ahmed Ağaoğlu bu sorunun yanıtı olarak milliyeti teşkil eden bileşenlerin mahiyetine varmağı öneriyor. Dil, adet ve akideler, müşterek tarih, müşterek vatan ve müşterek mukadderatın yanı sıra bu bileşenler arasında din birliğinin de önemli rola sahip olduğuna dikkat çekiyor. “Kavmiyet taraftarları olanlar hemen daima din tarafdamları olmuşlardır. Bizim din aleyhine çıkan kavmiyet taraftarlarımız, kavmiyet ne olduğunu uzun uzadıya ariz ve amik mütalaa ve tetkik etmemişlerdir. Kendi hissiyatlarında, tarz-ı tefekkürlerinde aldanmışlardır. Bu kavmin dinini, yani esas-ı ruh ve hayatını inkar edenler o kavmin taraftarları olamazlar.”²⁵ Bunun yanı sıra Ahmet Ağaoğlu “kavmin dinini kabul etmek o kavmin içinde din namına mevcut olan cahilâne taasupları, sahif [sathî] adetleri, muzır görenekleri, hurafeleri, efsaneleri kabul etmek demek midir?” diye metodolojik öneme sahip meseleye vurgu yapıyor. Ağaoğlu bu meselede de net ve karardır: Siyasi ve içtimai hayatta dinin rolüne zamanın ruhuna uygun olarak yeniden bakmak gerektir.

Böylece, Ahmet Ağaoğlu için Türkçülükle Çağdaşçılık, veya Türkçülükle İslam arasında seçim yapmak zorunluğu yoktur, O’nun fikriyatında bu akimlar arasında harmoni vardır.

Ağaoğlu’nun İran Konusuna Bakışı

Kaspi’nin 16 Mart 1899 tarihli sayısında, sonralar ünlü oryantalist bilim adamı olarak bilinen Krımski’nin *Müslümanlık ve Geleceği* adlı küçük kitabı Ah-

²⁴ Ahmed Ağayef, *Türk Âlemi* – 4, Sayı 5, s. 82.

²⁵ A.g.e., s. 163.

met Bey Ağayev'in sert eleştirisinin hedefi oldu. Kitabın temel hususlarını kabul etmeyen Ahmet Bey, İslam tarihindeki Farsların rolüne ilişkin gerekçelendirilmiş, ilginç fikirler öne sürer. Makalenin yazarına göre, "kazananları etkileme yeteneğine sahip" Fars milleti, "daha sonra İslam'ın kendisini çarpıtan mezhep ve tarikatlar yarattı." Kısa bir süre sonra, *Muharrem* başlıklı büyük bir makalede tekrar, İslam tarihinde Farsların rolüne geri dönüyor. Farsların, Abbasi hilafetinde etkisinin artması ve yüksek mevkilere gelmesini izah ettikten sonra şunları yazıyor: "...Farslar İslam'ın kalbini kemirmiş, her yıl yeni tarikatlar yaratmıştır; nezaket gereği ve rahat olduğu için bu tarikatlara dini kılıf uydurulmuş, ancak bu tarikatların özü tamamen siyasi olarak kalmıştır; böylece Zeydiler, İsmaililer, Battaniler, Karmatiler ve diğer birçok tarikatlar ortaya çıkmıştır."

Ahmet Bey'in "hilafet üzerinde İran'ın siyasi himayesi" adlandırdığı bu dönem, Moğolların saldırıları ve ondan sonraki siyasi olaylarla kapanmış oldu. "Böyle elverişsiz koşullarda, Fars Müslümanları millî bağımsızlık ve onun gerçekleşmesi için mücadeleyi daha büyük azim ve inatla devam ettirmiştir." Ahmet Bey Ağayev'e göre, bu mücadele "başta Safevi Hanedanlığı olmak üzere, başka bir devletin kurulmasıyla başarılı bir şekilde sonuçlanmıştır. Safeviler seyit, yani Hüseyin'in soyundan gelenlerdi. Onlar Şiiliği, yani Ali, Hüseyin ve onların haleflerinin kültürünü İranlıların [Perslerin] millî dini ilan etti, bu dini gösterişli bir şekilde örtbas etmek ve İranlıların [Perslerin] kalbini mümkün olduğunca ona bağlamak için her türlü yola başvurmuş oldu."²⁶

Ahmet Bey Ağayev'in *Bizim Milliyetçiler* (1903) adlı makalesi, Paris dönemindeki yanlış fikirlerinden tamamen uzaklaştığını göstermektedir. İran'ın İslam tarihinde oynadığı rol hakkında ilginç bir fikir öne sürüyor. "Kendine has orijinalliğini, kendi dilini muhafaza etmeyi" başarmış bu ülke, Ahmet Bey'e göre, "İslam'ı kendince, kendini manevi ihtiyaçları doğrultusunda değiştirdi, kendi 'Arapçılığını' sapkınlığa ve dekadanslığa zorladığından bugün de İslam kendine gelemiyor. İslam'a tüm mezhepler, tüm nifaklar, tüm zorlamalar, yıkıcı teoriler İran'dan geldi ve sadece 'asimilatör'e karşı bitmez tükenmez nefretle telkin edildi. İran, bu nefreti örtbas ederek, bazen gizleyerek, sabırla zamanını bekledi."²⁷

Siyasetçi Ağaoğlu İçin Milliyetçilik Nedir?

Ahmet Ağaoğlu yalnız teorik meselerle, gazetecilikle uğraşmamıştır. O, siyasetçi olarak önemli teşebbüslerde bulunmuş, Azerbaycan ve Türkiye'nin

²⁶ Каспий, 08.05.1899, N 96.

²⁷ Ахмед бек Агаев, 'Наши националисты', Каспий, 25.09.1903, N 207.

siyasi hayatında hassas görevler üstlenmiştir. O'nun Azerbaycan'da ilk milli parti - Difai Partisi'ni kurması bilinen bir tarihi olgudur.

1905'de Ermeni tehditlerine ve ardından gelen doğrudan saldırılara Azerbaycan'daki Türk toplumu hazır değildi, dolayısıyla da tepki koymakta geç kalmıştı, kayıpları da fazla olmuştu. Bununla birlikte bu olaylar Türkleri bir şekilde örgütlenmek ve kendilerini savunmak gerektiğine inandırmıştı. Bu ihtiyacı idrak eden ve milletini savunmak için harekete geçen şahsiyetlerden biri Ahmet Ağaoğlu'ydu. Hakkını verelim ki belki de onlardan birincisiydi.

Bakü katliamlarından birkaç gün sonra 14 Şubat 1905'te Gence'de iki beyanname dağıtılmıştı. Rus yönetimini endişeye sokan bu beyannamelerin birinde şu ifadeler yer almaktaydı: "Türk kardeşler! Bakü olayları biz Müslümanları ve Ermenileri yüz yıl geriye attı ve başka kavimlerin gözünde bizi rezil etti. Bakü sokakları kanlar içinde yatan Ermeniler ve Türklerle doluğu bir sırada bizim düşmanımız sevinmekte ve kendi kendine şöyle düşünmektedir: 'Mademki bu iki halk birbirini boğazlamaktadır, demek benim elim kolum açıktır. 'Aynı beyannamede düşmanın kim olduğu – Rus hükümeti açıkça belirtilmekte, uyanıp onu iyi tanımak, daha sonra Kafkasya halklarına bir araya gelerek hançer ve mermileri hakiki düşmana karşı yöneltmek çağrısı yapılmaktaydı.²⁸

İkinci beyanname daha kapsamlıydı; burada program niteliğinde mülahazalar yer almaktaydı. Beyannamede Rus hükümetinin Kafkaslarda sömürgeci siyasetinden bahsedilmekte, iktidarın bölgeyi Ruslaştırmak niyetinde olduğu belirtilmekte, bu yönetimden iyi bir şey beklemenin doğru olmadığı kaydedilmekte, dolayısıyla da milletin kendi başının çaresine bakması – kitlesel şekilde örgütlenmek ve kendini savunmak için silahlı gruplar oluşturması gerektiği açıklanıyordu. Daha sonra Müslümanların tek başına Rusya'ya karşı koyamayacağından, Kafkasya halklarının birlik olması, onların 'kendi refahı için özerk kanunlar uygulanması' gerektiğine dair kanaat beyan ediliyordu. İlk defa *özerklik* sloganının öne sürüldüğü bu siyasi belgeyi Türk Sosyal – Federalistler Komitesi imzalamıştı.²⁹ *Geyret* örgütünün özerklik ve Kafkas halklarının birliğini hedefleyen, Rus iktidarının sömürgeci mezalimine karşı propaganda çalışmaları, Ermeni - Türk çatışmaları ve özellikle de savaş halini alan bu çatışmaların Gence'ye sıçramasından (Kasım 1905) sonra yerel milli siyasi güçlerin yeni faaliyetlerine de yol açmıştı. Ermeni saldırılarının coğrafyası genişledikçe, bu yerel güçler mensubu oldukları milletin fiziksel varlığını korumak zorunda kalmıştı.

²⁸ Ирада Багирова, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века, 1900-1917*, Баку, ЭЛМ, 1997, s. 165.

²⁹ A.g.e. , s. 166.

Bu zorunluluk, 20 Şubat 1906'da Genel Vali Vorontsov-Daşkov nezdinde düzenlenen müşavereden sonra daha açık şekilde ortaya çıktı. Bu müşavereye taraflardan 10 kişi olmak üzere saygın kişiler davet edilmişlerdi. Davet edilen Türk heyetinde Ali Merdan Bey Topçubaşov, Ahmet Ağaoğlu, Adil Han Ziyadhanov, Kerbelayı İsrail Hacıyev, Kara Bey Karabeyov, İbrahim Ağa Vekilov, Mehmed Bey Şahmaliyev vd. yer almaktaydı.

Sekiz gün süren bu müşaverenin çalışmalarında aktif şekilde yer alan Ahmet Ağaoğlu, Türk temsilci heyetinin görüşünü ifade ederek hem Rus yönetiminin entrikalarını, hem de Taşnaksütyun'un cinayetlerini sert şekilde kınayarak ultimatoma niteliğinde suçlama yapmıştı: "Mademki hal böyledir, mademki silahlı bir parti on beş yıldan beri örgütlenmiştir ve hükümet adamları bunu bildikleri halde çare bulmak bir tarafa, belki hatta onunla hemfikirler, bizim ister hükümetten, isterse de Ermenilerden böyle bir partiyi ortadan kaldırılmasını temenni etmemiz faydasızdır. Biz ancak kendimiz kendi çaremizi bulmalıyız. Bizim de mükemmel ve silahlı partilerimizin olması gerekir... Bir hükümet ki bir tarafta böyle işlere tahammül gösteriyor, o zaman diğer tarafta da aynısına tahammül etmesi lazım."³⁰

Tiflis müşaveresinden sonra da Kafkasya'nın çeşitli yerlerinde etnik zeminde ihtilaflar çıktı. General Galoşapov'un komutasında Şuşa ve Zengezur kazalarına sevk edilmiş büyük askeri birliğin de katılımıyla buralarda Müslüman katliamı devam etmekteydi. Türk nüfusunun durumu daha da kötüye gitmekteydi. Şeyhülislamın başkanlığında temsilciler heyetinin, Galoşapov'un geri çağırılması ve bu katliamların durdurulması talebine Kafkasya Yönetimi Özel Kalem Müdürü Kleşinski'nin cevabı, 'bu cezalandırmalar devam edecektir' şeklinde olmuştur. Türk toplumu, müşavereye katılan temsilcilerin dedikleri gibi 'çaresini kendisi bulmalıydı'.

Türk toplumunun siyasi açıdan aktif olan kısmı harekete geçti. Bu hareketin başında Ahmet Ağaoğlu bulunmaktaydı. 1906 yılı ortalarında bütün Kafkasya'yı dolaşarak direnişi örgütleme çalışmalarına öncülük etti. Ekim ayında 'Kafkasya Genel Müslüman Savunma Komitesi - Difai' adlı örgütün Rusça ve Türkçe beyannameleri Bakü, Tiflis ve Gence guberniyalarında artık dağıtılmaktaydı. Bu beyannamelerde ayrıca şu ifadeler yer almaktaydı: "Örgütlenmiş askeri güce sahip, aynı zamanda modern silahlarla donatılmış Taşnak fırkası, bir taraftan bütün Ermenileri, diğer yandan da Kafkasya yönetimini silah zoruyla kendisine bağlayıp başlıca hedefinin peşindedir. Bu da Kafkasya dâhilinde bütün Müslümanları kırıp bitirdikten sonra onların yerini işgal etmektedir. Ermenilerin bu amaca ulaştıktan sonra, niyetleri Kafkasya'da Ermeni halkı için milli bağımsız yönetim kurmaktır. Fırkamızın başlıca amacı

³⁰ Məmməd Səid Ordubadi, *Qanlı illər*, s. 115; Vilayət Quliyev, *Ağaoğlular*, s. 20.

Kafkasya'nın değişik halkları arasında samimi kardeşlik ve birlik yaratmaktır. Olur da, Taşnak fırkası namus ve samimiyetle kendi hareket ve faaliyetlerinin gerçek programını açıkça söylese ve eğer bu program Kafkasya'nın değişik milletlerinin hürriyet ve istiklallerine saldıracakları yönünde maddeler içermiyorsa, o zaman biz birlik için elimizi daima ona uzatmaya hazırız. Bilakis, o önceler olduğu gibi Müslümanların üzerine haince ve gaddarca saldırılarına devam ederse, bizden hak ettiği cevabı alacaktır ve Kafkasya bitmez tükenmez kanlı savaş sahnesine dönüşebilir. Taşnak fırkası emin olsun ki, biz hiçbir zaman kendi milletimizin harabeleri ve külleri üzerinde Ermeni milletinin saadet ve refah kurmasına izin vermeyiz.”³¹

Örgüt kurma çalışmaları hızla devam ediyordu. Örgütün Bakü'deki Merkez Komitesi'nin başında Ahmet Bey Ağayev (Ağaoğlu) bulunuyordu. Gence'deki siyasi teşekküller de Difai'ye katılmışlardı. Türklerin çoğunlukta oldukları kazalarda Difai'nin yerel şubeleri oluşturuldu. Şuşa'daki Karabağ Birlik Meclisi adlı yerel şube, Difai'nin en kuvvetli birimi sayılıyordu. 1907'de Difai Partisi'nin üye sayısı bin kişiden fazlaydı ve bunlardan 900 kişi eli silah tutabilen insanlardı.³²

1907 yılı Ağustos ayında Gence Valisi, Difai'nin faaliyeti hakkındaki raporda şunları yazmaktaydı: “...bu partinin [yerel] komiteleri, kendi kasası, programı ve epeyce taraftarı vardır. Onlar Gence guberniyasının sadece Şuşa, Zengezur, Karyagin ve Cavanşir kazaları sakinlerinden ibaret değildirler, bu guberniyanın bütün diğer merkezlerinde, hatta başka yerlerde de vardılar. Bu partinin yönetimindekilere ve onun propagandaları hakkında tamamlanmamış bazı bilgilere bakıldığında bu parti kendi siyasi içeriğine göre demokratik gözüküyor, zaman geçtikçe açık şekilde sosyal-demokrasi mefkûresi ilkelerini propaganda edecektir, ancak milli zeminde.”³³

Partinin program taslağı, Ahmet Ağaoğlu'nun editörü olduğu *İrşad* gazetesinde (13 Ekim 1906) yayınlanmıştı. Bu programa göre, Difai'nin ana hedefi halkı, başına gelen felaketlerden kurtarmak ve onu geriliğin pençesinden çekip almaktı. Bunun için *eğitim* ve *silahlı güç* başlıca araçlar sayılıyordu. Sosyal sorunlara, özellikle de toprak meselesine yaklaşım dönemin sosyal-demokrat partilerinin programlarına uygundu.

Difai kısa sürede halkın içine girerek örgütlenmesi doğrultusunda dikkate değer çalışmalar yapabilmisti. Parti üyeleri genel olarak hayır kuruluşlarının (Bakü'deki *Merkezi Müslüman Hayır Cemiyeti*, *Nicat*, *Neşr-i Maarif*, Gence'deki

³¹ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azərbaycan Hareketi. Milli Az. Müsavat Fırkası Tarihi*, Varşova, 1938, s.58-59.

³² Ирада Багирова, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917*, s.172.

³³ *Документы по русской политике в Закавказье*, Вып. 1, Баку, 1920, сс. 18-19.

Cemiyet-i Hayriye, Şuşa'daki *Hidayet*) çatısı altında faaliyet gösteriyorlardı. Yelizavetpol (Gence) Valisinin raporunda yazdığına göre, kente gelen Difai üyeleri maddi ihtiyaçları öğrenmek bahanesiyle halk içinde konuşmalar yapıyor, şeriat kurallarını hatırlatarak hayvan hırsızlığının, eşkıyalığın, kan davasının yasak işler olduğunu anlatıyor, Ermenilerle ihtilaflardan uzak durma çağırısı yapıyorlardı. Bu taleplere uymayanların halk önünde sorumluluk taşıdıkları hatırlatılıyordu. Ardından, toplanmış halka 'Şeriat kurallarına göre yaşayacaklarına' dair yemin etmek öneriliyordu. Hemen oracıkta partinin faal üyeleri, gözleri tutan kişilere özel törenle yemin ettiriyor ve onları Difai üyeliğine kabul ediyorlardı.³⁴

Gence Valisinin bundan sonra eklediği üzere, Karabağ'ın birçok yerinde hükümetin çıkardığı kanunlara değil, bu partinin yerel birimlerine ('komitelere') başvurma eğilimi ortaya çıkmıştı. Komitede 'şikâyetçinin şikâyetine oldukça hızlı şekilde bakılıyor, suçlulara ciddi şekilde ve ertelenmeksizin ceza veriliyordu.'³⁵ Vali, Difai Partisi'nin geleceği konusunda şunları belirtmekteydi: "Ben, Difai Partisi'nin çok hızlı şekilde büyüyeceğine ve kısa sürede Kafkasya'nın bütün Müslüman nüfusunu kapsayacağına inanıyorum. Birkaç ay bundan önce '*Difai*' Partisinin adıyla ilgili olarak kimse bir şey duymamıştı, şimdi onu herkes biliyor, herkes faaliyetini beğeniyor, herkes ona inanıyor. Parti temsilcileri aleyhinde cezai işlemlerden çekindikleri için herkes parti üyelerini ve onların faaliyetini ciddi şekilde gizli tutmaktadır. Açıktır ki, parti akıllı, tedbirli, sebatlı, dürüst ve samimi insanların elindedir."³⁶

Propaganda, kültür ve eğitim çalışmaları dışında Difai'nin başlıca faaliyet alanlarından biri de suçlu saydığı kişileri cezalandırmaktı. Bu amaçla özel gruplar oluşturulmuştu. Difai'nin ilk büyük eyleminin hedefi yukarıda adı geçen, Şuşa'nın eski askeri valisi General Galoşapov oldu. Ondan sonra Özel Kalem Müdürü Kleşinski katledildi. Daha sonra, iktidarın Müslüman halka mezalim yapan diğer mensupları Difai üyelerinin kurşunlarına hedef oldular. Rus hükümetinin Müslümanlarla ilgili olarak yol verdiği suçlara katılmış veya iktidarla işbirliği yapmış (örneğin, muhbirlik yapmış) birkaç Müslümanın da Difai'nin 'kara listesine' düştüğü bilinmektedir. Her öldürme eyleminden sonra Difai beyanat yayıyor ve katlin nedenini açıklıyordu.³⁷

Rus devriminin gerileyişinden, sonra da hedefine ulaşamamasının ardından Çar hükümeti devrimci güçlere karşı saldırıya geçti. Son derece faal hale

³⁴ A.g.e., s. 20.

³⁵ A.g.e.

³⁶ A.g.e., s. 21-22.

³⁷ Geniş bilgi almak için örneğin bkz: Ирада Багирова, *Политические партии и организации Азербайджана в начале XX века. 1900-1917*, s. 183-186; Vilayet Quliyev, *Ağaoğlular*, s. 22-25; Naki Keykurun, *Azərbaycan İstiklal Mücadelesinin Həttləri (1905-1920)*, Ankara: İlke, 1998, s. 29-45.

gelen ve Kafkasya’da hakiki güce dönüşen Difai Partisi hükümetin dikkat alanı dışında kalamazdı. Mart 1908’de Gence vilayetinden Genel Valiye gönderilen, ‘tamamen gizli’ damgalı belgede, Mart ayı içinde Difai’yi tamamen ortadan kaldırma çalışmasının bitirileceği belirtilmekteydi. Aynı zamanda partinin Bakü’deki Merkez Komitesi’nin lağvedilmesiyle istenen sonuca ulaşamayacağı kaydedilmekteydi. Şu önerilmekteydi: “Difai Partisi’nin faaliyetine tamamen son vermek için bu partinin başkanı Ahmet Bey Ağayev başta olmak üzere Merkez Komitesi’nin bütün üyeleri Güney Kafkas dışına sürülsün.”³⁸

Ahmet Ağaoğlu ve arkadaşlarına karşı takipler ve cezai uygulamalar başlatılmıştı. Basında bu önemli ‘Pantürkist’ aleyhinde karalama kampanyası başlamıştı, polis onu yakalamak için harekete geçti. Arkadaşlarının evinde aylarca saklanmak zorunda kalan Ahmet Bey için artık Bakü’de çalışma imkânı kalmamıştı. Aynı günlerde Osmanlı Devleti’nde 2. Meşrutiyet devrimi ilan edilmiş, Ahmet Ağaoğlu’nun önceden tanıdığı arkadaşları iktidara gelmişlerdi. O, Türkiye’ye gitmeye karar verdi ve 1909 ortalarında gizli şekilde İstanbul’a taşındı. Böylece Ahmet Ağaoğlu’nun Azerbaycan’daki faaliyet dönemi sona erdi. 40 yaşındaki Ahmet Ağaoğlu milli bağımsızlık hareketinin ideoloğu, ilk güçlü milli partinin (Difai) kurucusu, ünlü gazeteci yazar olarak artık kendini kanıtlamış şahsiyetti. O’nun (ve Ali Bey Hüseyinzade’nin) Azerbaycan’ı terk etmesi ülke için büyük kayıptı. Düşmanları O’nun muhaceret etmesine sevindiler, milli kesim onların yerinin boş kaldığını kısa sürede fark etti. Aiabbas Müznib, Ahmet Ağaoğlu ve Ali Bey Hüseyinzade’nin ülkeyi terk etmeleriyle ilgili olarak kısa süre sonra görüşlerini şu sözlerle ifade edecekti: “Onların gidişi, Kafkas nüfusunu başsız, büyüksüz bırakmış gibidir. Çünkü o efendiler dilsizlerin dili, sağırın kulağı, körlerin gözüydüler. Kısacası, [onlar] ...Kafkas Müslümanlarının atalarıydılar.”³⁹

Ahmet Ağaoğlu, İstanbul’da yeteneği ve enerjisinden yararlanmak için uygun bir ortam buldu. Arkadaşlarının yardımıyla vakıf okulları müfettişi olarak çalışmaya başlayan Ağaoğlu, kısa süre sonra Süleymaniye Kütüphanesine müdür atandı. Aynı zamanda İstanbul Darülfünü’nde Türk- Moğol Tarihi ve Rusça dersleri vermeye başladı. Ama Ağaoğlu, dünyaya memur olmak için gelmemişti. İktidardaki İttihat ve Terakki Partisi’nin genel meclisine üye seçilen Ahmet Ağaoğlu, bir süre sonra Afyon - Karahisar’dan mebus seçildi. Mebuslukla birlikte o, Türkiye’nin siyasi ve ideolojik hayatında yer edinmiş, *Türk Yurdu Cemiyeti* ve *Türk Yurdu* dergisinin, kısa süre sonra da ünlü *Türk Ocakları*’nın kurucusu olmuştur. Karakterine uygun olarak İstanbul’da gazetelere devamlı şekilde birçok makale yazan ve *Tercüman-ı Hakikat* gaze-

³⁸ Документы по русской политике в Закавказье, s. 43.

³⁹ *Iqbal*, 31.10.1913, № 493.

tesinin editörlüğünü yapan Ağaoğlu, yoğun örgütlenme dönemini yaşayan Türkçülüğün liderlerinden biri oldu. Türk Ocakları'nın kurucularından biri olması siyasetçi Ağaoğlu'nun hayatının en önemli ve bilinen tarihi olgusudur. Anadolu'da Türk milletini oluşturmak misyonunu taşıyan Türk Ocakları'nın ilk kuruluş toplantısının bizzat Ağaoğlu'nun evinde yapılması da semboliktir.

Birinci Dünya Harbinin getirdiği yeni şartlarda Ahmet Ağaoğlu daha çok siyasi faaliyetlerle uğraşmıştır. O, İstanbul'da Yusuf Akçura, Ali Bey Hüseyinzade, Abdürreşit İbrahim ile birlikte *Rusya'da Sakin Müslüman Türk – Tatarların Haklarını Müdafaa Cemiyeti* adlı örgütü kurarak Avrupa ülkelerinde görüşmeler yapıyor, konferansları ve yazılarıyla Avrupa'nın dikkatini Rusya'daki Türklerin mazlum durumuna çekmeye çalışıyordu. Konuyla ilgili olarak Başkan Wilson'a özel müracaat da gönderilmişti.⁴⁰

İstiklalini ilan eden, fakat fiziksel varlığı tehlike altında kalan Azerbaycan'ı kurtarmak için gönderilen Kafkas İslam Ordusu'nun kumandanı Nuri Paşa'nın siyasi danışmanı olarak Ahmet Ağaoğlu önemli rol oynamıştır. Bakü'nün kurtarılmasından sonra devlet kuruculuğunda faal katkıda bulunmuş, Azerbaycan parlamentosuna üye seçilmiştir. O, iki kardeş ülkenin – Türkiye ve Azerbaycan'ın parlamentolarına eşzamanlı olarak üye olmuş tek şahsiyettir.

O, bilinen 17 Haziran siyasi krizi sırasında bugünün ifadesiyle kriz yönetimi kavramından hareket ederek ilk önce güvenlik meseleleri üzerinde ısrarla durmuştur. 1918'in Haziran'ında O'nun ısrarını Azerbaycan Milli Şurası genellikle anlayışla karşılamamış; Milli Şura'nın feshedilmesi Azerbaycan siyasetlerinin birçoğu tarafından protesto edilmiştir. Ağaoğlu'nun, “önce güvenlik” ısrarı bugün bile tartışma konusudur. Bu konunun detaylarına girmeden Ahmet Ağaoğlu'nun tarihi duruşuna hak verdiğimiz belirtmek isteriz. Bizce, bu tarihi tecrübeden gereken dersler alınmış olsa idi, Azerbaycan'da 1993 dramı belki de yaşanmamış olurdu.

Türkiye tarihinin Serbest Cumhuriyet Fırkası olayı olarak bilinen önemli olaylarında (1930) Ahmet Ağaoğlu önemli rol üstlenmiştir. Fırkanın kuruluşu ve feshinde O'nun duruşu hayatının en gururlu sayfalarındandır.⁴¹ Serbest Fırka olayı genellikle, Ahmet Ağaoğlu'nun duruşu özellikle, A tarih karşısında kendini kanıtlamış bir tecrübe ve duruştur.

⁴⁰ Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 25-26.

⁴¹ Ayrıntılı bilgi için bkz: Ahmet Ağaoğlu, *Serbest Fırka Hatıraları*, İstanbul: Nebioğlu yayınları, 1942; Vilayet Quliyev, *Ağaoğlular*, s. 43-45; Fahri Sakal, *Ağaoğlu Ahmed Bey*, s. 48-61.

Sonuç

Ahmet Ağaoğlu paha biçilmez bir zenginlik yaratmıştır. Kendi ifadesiyle, ‘hayatı boyunca yazdığı makalelerin hepsi bir araya toplansa, Bakü’den İstanbul’a kadar uzun bir yol yapılabilir.’ Eserlerinin tamamı ne Azerbaycan’da, ne de Türkiye’de basıldı. Adının Azerbaycan’da ve Türkiye’de gerektiği kadar anımsanmaması, O’nun bilimsel-ideolojik mirasını halen benimseyemediğimizizin göstergesidir.

Ahmet Ağaoğlu bir Türk milliyetçisidir. Diğer akımlar onun milliyetçiliğini etkileyebilir, ama Türkçülük O’nun tefekkürünün omurga sütunudur. Siyasi hayatında Türklüğe hep sadık kalmış, Serbest Fırka olayında bile milli çıkarlar liberal bakışlarının üstünde yer almıştır.